

УДК 373.3.011.3-051:37.091.12

DOI: 10.31499/2307-4914.2(24).2021.244212

ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВІ ЯКОСТІ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Горват Маріанна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методики початкової освіти, Мукачівський державний університет.

ORCID: 0000-0003-2320-9731

E-mail: jmarianna2017@gmail.com

Кузьма-Качур Марія, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методики початкової освіти, Мукачівський державний університет.

ORCID: 0000-0002-8580-5830

E-mail: chowban@ukr.net

Брижак Надія, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методики початкової освіти, Мукачівський державний університет.

ORCID: 0000-0003-2795-6005

E-mail: N.Bruzhak@gmail.com

У статті теоретично обґрунтовано соціальний портрет учителя Нової української школи та виокремлено професійно важливі якості сучасного педагога. Авторами встановлено інтегративне визначення поняття «професійно важливі якості», обґрунтовано тлумачення категорії «професійно важливі якості особистості вчителя початкової школи». З метою виокремлення домінуючих професійно важливих якостей сучасного вчителя початкової школи були використані емпіричні методи дослідження: довільні бесіди, авторські анкети за методикою С. Шевченко та статистична обробка отриманих результатів.

***Ключові слова:** сучасний учитель початкової школи; молодші школярі; професійно важливі якості; професійно важливі якості особистості вчителя початкової школи; комунікативність; толерантність; оперативність; креативність.*

PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES OF THE MODERN TEACHER OF PRIMARY SCHOOL

Horvat Marianna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theory and Methodics of Primary Education, Mukachevo State University.

ORCID: 0000-0003-2320-9731

E-mail: jmarianna2017@gmail.com

Kuzma-Kachur Maria, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theory and Methodics of Primary Education, Mukachevo State University.

ORCID: 0000-0002-8580-5830

E-mail: chowban@ukr.net

Bryzhak Nadiia, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theory and Methodics of Primary Education, Mukachevo State University.

ORCID: 0000-0003-2795-6005

E-mail: N.Bruzhak@gmail.com

The article has theoretically substantiated the social portrait of the teacher of the New Ukrainian School and highlighted the professionally important qualities of a modern teacher. The purpose of the research has been to identify the opinions and ideas of various social groups about the professionally important qualities of a modern primary school teacher in order to improve their professional training in the implementation of various educational programs. In order to highlight the dominant professional qualities of a modern primary school teacher, we have used empirical research methods, such as arbitrary interviews, author's questionnaires according to the method of S. Shevchenko and statistical processing of the obtained results. The authors have established an integrative definition of professionally important qualities as a set of important general personal qualities of a person that are necessary for the successful performance of professional activities, directly affected by the quality of performed work. The authors have revealed the components of the category "professionally important personality traits of a primary school teacher", such as integrative, psychophysiological, emotional and volitional, personal, which contribute to its successful professional implementation in the chosen activity. They have studied the results of teachers' questionnaires, junior schoolchildren and their parents concerning professionally important qualities of a modern primary school teacher.

Keywords: *modern primary school teacher; junior students; professionally operational quality; professional quality of primary school teacher; communicativeness; tolerance; efficiency; creativity.*

На сучасному етапі розвитку суспільства освіта висуває високі вимоги до педагога. Це зумовлено новими суспільними потребами у світі на початку ХХІ ст., адже нині спостерігається надзвичайний прогрес у науці, техніці, культурі та інформаційних технологіях. Швидкоплинно відбувається і трансформація суспільної свідомості, а лавиноподібний науковий прогрес спонукає до зростання кількості вимог до компетенцій та особистісних якостей сучасного фахівця. Обумовлені фактори впливу на дорослих та дітей формують суттєво нові інтереси, інші потреби й, що є дуже важливим, новий погляд на світ та майбутнє. Це також стосується й початкової шкільної освіти, яка є фундаментальною основою для розвитку особистості. У закладі загальної середньої освіти здобувачі початкової освіти проводять більшість часу, тому саме там вони повинні зустріти наставника, який може відповідати вимогам сучасної науки та завтрашнього дня суспільства, задовольняти стрімко змінні інтереси школярів і допомагати батькам у створенні умов для їхнього повноцінного розвитку.

Учитель початкової школи у сучасному суспільстві повинен виділятися високим рівнем професіоналізму, творчої активності, комунікативними якостями. Згідно з Концепцією Нової української школи він має позитивно впливати на формування творчих основ у здобувачів освіти в освітньому процесі; володіти уміннями досягати кращих результатів у педагогічній діяльності; реалізовувати власні професійні можливості. Окрім того, відбулися зміни в міжособистісних взаємовідносинах учасників освітнього процесу: помітні завищені вимоги до вчителів з боку батьків та адміністрації школи, авторитарний стиль спілкування змінився більш демократичним, здійснюється перехід до суб'єкт-суб'єктної взаємодії між учасниками освітнього процесу тощо. Сукупність означених положень дозволила нам сформулювати гіпотезу нашого дослідження: у різних учасників освітнього процесу існують різні уявлення про професійно важливі якості сучасного вчителя початкової школи.

Школярі початкової та середньої школи знаходяться під тиском значних зовнішніх та внутрішніх факторів. Їхнє суб'єктивне відчуття щоденних змін у життєвому середовищі підсилюється фізіологічними й анатомічними змінами, що обумовлює орієнтацію на цінності, які сприяють задоволенню потреб учнів та відповідають особистим запитам і нормам у певній життєвій ситуації. Нерідко діти

відчувають себе невпевненими і, відтак, самотніми, не мають підтримки у батьків та однолітків. Дуже важливо, особливо це стосується освітнього середовища молодших школярів, щоб поряд був наставник, учитель-товариш, який завжди підтримає, буде надійним другом. Однак соціологічні дослідження свідчать про те, що зараз спостерігається негативна динаміка емпатії у студентів педагогічних спеціальностей під час навчання в ЗВО через статус учителя у суспільстві. Варто зазначити, що теперішні карантинні заходи змінили ставлення батьків до вчительської професії, авторитет дещо зріс.

Таким чином, виникають розбіжності між сприйняттям учителем професійно значущих якостей, сформованих у процесі навчання в закладі вищої освіти, та низькою реальною оцінкою наявних у себе цих якостей, що негативно впливає на успішність соціально-професійної адаптації молодих учителів.

Як показують результати аналізу наукової літератури, проблема формування ментальності сучасного вчителя є предметом досліджень та активних дискусій учених, педагогів-практиків (О. Бондарчук, Л. Гриневич, І. Дичківської, В. Моляко, М. Шевцової й ін.). Особливу увагу науковці відводять: компетентнісному підходу у змісті початкової освіти (А. Лісовська, О. Савченко, О. Пометун, Л. Пшенична та ін.); питанням педагогічної інноватики, що успішно впливає на діяльність учителя нової української школи та залежить від психологічної готовності педагога до сприйняття й реалізації нововведень (Н. Бібік, М. Боришевського, І. Гавриш, Т. Гільберг, Г. Головіна, Л. Мітіної, Н. Попель та ін.).

Залишається відкритим питання впливу професійно важливих компетентностей на формування ментальності сучасного вчителя початкової школи.

Метою нашого дослідження було виявити думки й уявлення різних соціальних груп про професійно важливі якості сучасного вчителя початкової школи задля удосконалення їхньої фахової підготовки в умовах впровадження варіативних освітніх програм.

Для покращення процесу підготовки та сформованості професійно важливих якостей майбутніх учителів початкової школи нами проведені дослідження, результати яких представимо нижче.

З метою визначення сутності ключових категорій дослідження використано контент-аналіз науково-педагогічних джерел. Означене дослідження дозволяє нам зробити висновки про неоднотайність трактувань категорії «професійно важливі якості» та представлення власного розуміння її сутності.

Задля виокремлення домінантних професійно важливих якостей сучасного вчителя початкової школи були використані емпіричні методи дослідження. Зокрема, розроблені авторські анкети за методикою С. Шевченко. У її основі лежить адаптована методика «Самооцінювання особистості» (С. Будассі), що спирається на способі ранжування. Процедура дослідження складалася з трьох етапів. На першому етапі були проведені довільні бесіди з респондентами, під час яких виокремлено 18 важливих якостей сучасного вчителя початкової школи. На другому – кожен з учасників групи отримав бланк і йому було запропоновано проранжувати надруковані на бланку слова з погляду на те, якою мірою ці якості вчителя початкової школи є характерними, власне, для нього. На третьому етапі була проведена статистична обробка отриманих результатів.

Контент-аналіз літературних джерел дав можливість порівняти визначення категорії «професійно важливі якості». Професійна придатність становить собою сукупність психологічних і психофізіологічних якостей людини, необхідних для досягнення суспільно прийнятної ефективності праці. У процесі навчання та опанування професії формуються професійно важливі якості. Нині у наукових доробках дослідників відсутня однастайність щодо розуміння сутності категорії «професійно важливі якості». Розглянемо деякі з них:

- на думку А. Маркової, професійно важливими якостями «можуть виступати як власне психічні та особистісні, так і біологічні властивості суб'єкта професійної діяльності – соматичні, морфологічні, нейродинамічні тощо» [3];
- М. Громкова зазначає, що «професійно важливі якості – це сукупність таких якостей фахівця, які служать успішному виконанню професійної діяльності, ефективному розв'язанню професійних задач, особистісно-професійному зростанню та вдосконаленню» [1, с. 8];
- В. Шадриков та О. Гура під професійно важливими якостями розуміють «індивідуальні якості суб'єкта діяльності, що впливають на ефективність діяльності та успішність її опанування» [9]. Проте О. Гура доповнює його тим, що є стійкими, суттєвими, рівноцінними та можуть бути оцінені [2];
- більш широке визначення подає В. Толочек, який вважає, що до професійно важливих якостей традиційно відносять широкий їхній спектр – від природних задатків до професійних знань, одержуваних у процесі професійного навчання і самопідготовки [8].

Тож з означеного можемо зробити висновок, що низка науковців розглядають професійно важливі якості як утворення (психофізіологічні і психологічні), які трансформуються у спеціальні (професійні) здібності у процесі конкретної професійної діяльності.

Таким чином, інтегративне визначення поняття «професійно важливі якості» було сформульоване нами як комплекс важливих загальних особистісних якостей людини, які необхідні для успішного виконання професійної діяльності, безпосередньо впливають на якість виконаної роботи.

У педагогічних джерелах знаходимо визначення ближче до змісту нашого дослідження. Професійно важливі якості сучасного вчителя початкової школи мають свої особливості, оскільки пов'язані не тільки із взаємовідносинами «людина – людина», а, на що особливо хочемо наголосити, з відносинами з такою особливою категорією як «молодший школяр». Науковець І. Зязюн вказував на те, що майбутньому педагогу необхідно працювати «над таким синтезом якостей і властивостей особистості, які дадуть змогу без зайвого емоційного напруження здійснювати свою професійну діяльність: педагогічний оптимізм, впевненість в собі як педагога, відсутність страху перед дітьми, вміння володіти собою, відсутність емоційного напруження, наявність вольових якостей (цілеспрямованість, самоволодіння, рішучість)» [5]. Водночас В. Сластьонін звертає увагу на такі професійно важливі якості педагога: висока громадянська відповідальність та соціальна активність; любов до дітей, потреба і здатність дарувати їм своє серце; справжня інтелігентність, духовна культура, бажання і здатність працювати в колективі; високий професіоналізм, креативний стиль науково-педагогічного мислення, готовність створювати нові

цінності та ухвалювати творчі рішення; потреба і готовність до постійної самоосвіти; фізичне та психічне здоров'я, професійна працездатність [7].

Необхідною умовою професійного розвитку особистості є її постійне самовдосконалення, опанування нових технологій. Теоретична розвідка педагогічних джерел та проведені дослідження дали нам можливість визначити професійно важливі якості вчителя початкової школи.

Для емпіричних досліджень ми використали авторські анкети за методикою С. Шевченко, а на етапі аналізу були застосовані методи математичної статистики. Вибірка становила 160 респондентів, серед яких учителі (40), учні початкової школи (40) та їхні батьки (40) освітніх закладів Мукачівської ОТГ, а також студенти-випускники ОС «Бакалавр» спеціальності 013 «Початкова освіта» Мукачівського державного університету (40). Кожній групі респондентів запропонували блок питань для вивчення їхнього власного ставлення до якостей учителів. Перелік 18 професійно важливих якостей учителя початкової школи був складений після вільного спілкування з майбутніми респондентами. У відповідях респондентів домінує думка про те, що учням не вистачало уваги вчителів до дітей, тепла та участі у житті учнів. Так, серед вільних відповідей на запитання «Чого не вистачає вчителям?» були такі:

- уміння слухати, гнучкість та індивідуальний підхід (відповіді батьків);
- уміння слухати, «не завжди мені вірити», не вистачає часу, мало усміхається (дитячі відповіді);
- терпіння, співчуття, співпереживання, уміння слухати і сприймати здобувачів освіти як особистостей (відповіді студентів);
- зацікавленості, емпатії та володіння сучасними інтерактивними технологіями (відповіді вчителів).

Респонденти всіх груп погоджуються з думкою, що особистість учителя, безумовно, впливає на освітній процес і продуктивність діяльності учнів.

В опитувальники внесено 18 професійно важливих якостей сучасного вчителя початкової школи. Респондентам слід було проранжувати їх за значущістю. Нижче пропонуємо діаграму, яка візуально відображає найбільш популярні відповіді (%) для кожної групи респондентів (рис. 1).

Рис. 1. Найбільш важливі якості вчителя початкової школи

Порівнюючи відповіді батьків і вчителів, помітним є той факт, що у значенні якостей вони майже однакові. Із запропонованого переліку респондентами проранжовані за значущістю якості у такій послідовності (перші 8 із 18):

1. Високий рівень професійної підготовки. Більшість учасників кожної групи вважають, що першою в рейтингу професійних якостей учителя початкової школи є «високий рівень професійної підготовки». Цікавим є той факт, що вчителі початкової школи вважають усі означені якості дуже важливими для організації освітнього процесу. Проте майже однаково надали перевагу означеній якості, яка, на їхню думку, містить базову підготовку у ЗВО та самовдосконалення під час професійної діяльності (80 %). Слід зазначити усвідомленість усіх учасників експерименту залежності рівня засвоєння здобувачем початкової освіти предметних компетентностей від професійних знань і умінь учителя. А це зі свого боку є мотиватором для самовдосконалення здобувачів вищої професійної освіти.

2. Любов до дітей та професійної діяльності. Успішний учитель – це вчитель, котрий любить дітей і пішов у школу за покликом. Професія вчителя є такою, яку потрібно любити душою, інакше працювати не буде можливості. Молодші школярі дуже чутливі, їхній внутрішній духовний світ ще не стійкий і потребує підтримки та любові. Любов учителя проявляється у відкриттях внутрішнього світу дитини, у повазі до учня – це добросердечне та відповідальне ставлення до них, розуміння потреб та інтересів молодших школярів.

3. Третьою в рейтингу відзначено «висока моральна культура». А моральна свідомість підвищує моральну рефлексію, що впливає на розвиток критичного мислення та здатність до поглибленого аналізу наявних зразків творчості.

4. Майже однаково (від 55 % до 70 %) респонденти надали четверту сходинку якості «хороший організатор». Учитель початкової школи організовує виховну та організаційно-масову роботу з учнями; роботу органів учнівського самоврядування; змістовне дозвілля учнів, створюючи умови для впровадження кращих народних традицій, звичаїв, обрядів, свят, вихованню поваги до рідної мови, народного танцю, пісні, музики тощо. Учитель початкової школи створює умови для розвитку їхніх здібностей та обдарувань.

5. Навички роботи з сучасними інтерактивними технологіями. У зв'язку з масовим упровадженням сучасних інтерактивних технологій в освітній процес початкової школи вчителі стають все більш конкурентоздатними. Опановані знання й уміння надають принципово нові можливості для самовдосконалення та сприяють індивідуалізації освітнього процесу, розвитку творчого потенціалу вчителів початкових класів, розширенню можливостей пізнавальної діяльності, вдосконаленню прийомів мислення, підвищенню якості запроваджених методів і технологій навчання здобувачів освіти на першому рівні повної загальної середньої освіти.

6. Емпатія і толерантність. Сформувані толерантну особистість здатний лише толерантний педагог. Педагогічна толерантність є особливим видом загальної толерантності, що характеризується особливостями педагогічної діяльності вчителя початкової школи, багатством педагогічних ситуацій, що потребують розв'язання, є професійно-особистісною якістю вчителя, яка визначає норми поведінки та є компонентом педагогічної етики. Науковець О. Савченко зазначала, що «толерантний педагог готовий проявити терпіння, він налаштований на те, щоб не принизити дитину, не зламати її, побачити та прийняти її особливості й пристосуватися до них,

спрямований на пошук шляхів корекції проблем розвитку вихованців, розв'язання конфліктів у дитячому колективі» [6, с. 6].

7. Оперативність і критичність мислення. Критичність мислення вчителя початкової школи сприяє формуванню такого в учнів, що допомагає йому не тільки засвоїти певний обсяг інформації, а й сприяє розвитку його особистісних якостей. Критичне та творче мислення і вміння креативно розв'язувати проблеми належить до навичок ХХІ століття. У навчально-методичному посібнику «Нова українська школа. Порадник для вчителя» виділено основні уміння «критично мислячої людини: оцінювати надійність джерел інформації; виділяти необхідну інформацію та обробляти її; аналізувати та оцінювати власні чи чужі висловлювання, припущення, висновки, аргументи, гіпотези, переконання; ставити запитання з метою одержання точнішої інформації або її перевірки; розглядати проблеми з різних точок зору та порівнювати різні позиції і підходи при їх вирішенні; висловлювати власну позицію, влучно обирати мовленнєві засоби для побудови висловлювань; приймати обґрунтоване рішення» [4, с. 74].

8. Комунікативність. Комунікативна компетентність учителя початкової школи передбачає вміння вступати у комунікацію з молодшими школярами, знаходити порозуміння з ними, сприяє забезпеченню взаємодії з ними. Комунікація допомагає відчувати настрій, обґрунтовувати мотиви вчинків, не тільки слухати, а і чути дітей, встановлювати не тільки ділові та міжособистісні контакти з ними, у процесі спілкування доносити своє трактування і розуміння суті проблеми до здобувачів освіти і водночас вислуховувати їхню позицію.

Середовищем впливу на формування світосприйняття є заклад загальної середньої освіти. Нами проведена з учнями четвертих класів невимушена бесіда, під час якої запропонували їм описати «бажаного вчителя» початкової школи. Виявилось, що діти хочуть бачити перед собою добру і веселу людину, яка багато знає та вміє пояснити тему, проводить різні види робіт та багато спілкується з ними, уміє користуватися планшетом, комп'ютером та іншими мультимедійними засобами, гарно говорить та організовує з ними свята. Відповідно до висловлених думок було підготовлено картки, до яких підходили учні і вибирали важливу, на їхню думку, якість учителя. На діаграмі відображено результати дослідження (рис. 2). З кожним підходом обирали іншу якість, яка займала своє місце в рейтингу. Результати досліджень показали, що молодші школярі надавали перевагу якостям, пов'язаним з емоціями та почуттями: любов до дітей і професії, комунікація, вміння детально і терпеливо пояснювати.

Рис. 2. Найбільш важливі якості вчителя початкової школи на думку молодших школярів

У всіх групах респондентів понад 60 % опитаних наголошують на важливості володіння вчителем різними мультимедійними засобами, що впливає на опанування вчителями нових компетентностей. Помітним є і той факт, що для учнів важливим є комунікація з вчителем. За результатами дослідження видно, що комунікативність у рейтингу учнів займає другу сходинку, а у всіх інших групах – аж восьму.

Таким чином, результати опитування доводять необхідність удосконалення та оновлення програм підготовки вчителів початкової школи до професійної діяльності з метою формування в них таких важливих якостей, які б відповідали запитам як здобувачів початкової освіти, так і потребам суспільства й сучасним тенденціям розвитку освіти. Залишаються відкриті питання про те, як це зробити, які якості є більш пріоритетними, чи зможе заклад вищої освіти у кожного студента педагогічного університету розвинути ці якості, а також які види діяльності допоможуть особистому та професійному зростанню студентів, підвищать мотивацію до педагогічної діяльності. На сучасному етапі соціальна ситуація та ставлення до навчання постійно змінюється, тому перспективи наших досліджень будуть спрямовані на пошук шляхів удосконалення процесу підготовки майбутніх учителів початкової школи до професійної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Громкова М. Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности: [учеб. пособие для вузов]: Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 415 с.
2. Гура О. І. Логіко-концептуальні аспекти дослідження формування особистісно-професійних характеристик педагога. URL: nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Pfto/2009_1/files/ped0109Gura.pdf (дата звернення: 24.03.2021).
3. Маркова А. К. Психология профессионализма. Москва: Знание, 1996. 312 с.
4. Нова українська школа. Порадник для вчителя. URL: <http://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/NUSH-poradnyk-dlya-vchytelya.pdf> (дата звернення: 24.03.2021).
5. Педагогічна майстерність: підручник / за ред. І. А. Зязюна. 3-є вид., допов. і переробл. Київ: СПД Богданова А. М., 2008. 376 с.
6. Савченко О., Андрусич О. Вчимося толерантності. *Учитель початкової школи*. 2014. № 9(16). С. 4–8.
7. Слостенин В. А. Педагогика: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. В. А. Слостенина. Москва: Академия, 2013. 576 с. URL: [http://gpa.cfuv.ru/courses/os-ped-mast/Doc/Книги%20в%20формате%20\(pdf\)/Педагогика%20учебное%20пособие%20В.А.%20Слостенин,%20И.Ф.%20Исаев,%20А.И.%20Мищенко,%20Е.Н.%20Шиянов.pdf](http://gpa.cfuv.ru/courses/os-ped-mast/Doc/Книги%20в%20формате%20(pdf)/Педагогика%20учебное%20пособие%20В.А.%20Слостенин,%20И.Ф.%20Исаев,%20А.И.%20Мищенко,%20Е.Н.%20Шиянов.pdf) (дата звернення: 25.03.2021).
8. Толочек В. Современная психология труда: учеб. пособие. Питер, 2005. 479 с.
9. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. Москва: Логос. 2002. 256 с.

REFERENCES

1. Gromkova, M. T. (2003). *Psihologija i pedagogika professionalnoj dejatel'nosti*. Moskva: JuNITI-DANA [in Russian].
2. Hura, O. I. *Lohiko-kontseptualni aspekty doslidzhennia formuvannia osobystisno-profesiinykh kharakterystyk pedahoha*. URL: http://nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Pfto/2009_1/files/ped0109Gura.pdf [in Ukrainian].
3. Markova, A. K. (1996). *Psihologija professionalizma*. Moskva: Mezhdunarodnyj gumanitarnyj fond "Znanie" [in Russian].
4. Nova ukrayinska shkola. *Poradnyk dlya vchytelya*. URL: <http://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/>

- NUSH-poradnyk-dlya-vchytelya.pdf [in Ukrainian].
5. Pedagogichna maysternist. I. A. Ziaziun (Ed). (2008). Kyiv: SPD Bohdanova A. M. [in Ukrainian].
 6. Savchenko, O., Andrusych, O. (2014). Vchymosia tolerantnosti. *Uchytel pochatkovoyi shkoly – Primary school teacher*, 9(16), 4–8 [in Ukrainian].
 7. Slastenin, V. A. (2013). Pedagogika. V. A. Slastenin (Ed.). Moskva: Akademija. URL: [http://gra.cfuv.ru/courses/os-ped-mast/Дос/Книги%20в%20формате%20\(pdf\)/Педагогика%20учебное%20пособие%20В.А.%20Сластенин,%20И.Ф.%20Исаев,%20А.И.%20Мищенко,%20Е.Н.%20Шиянов.pdf](http://gra.cfuv.ru/courses/os-ped-mast/Дос/Книги%20в%20формате%20(pdf)/Педагогика%20учебное%20пособие%20В.А.%20Сластенин,%20И.Ф.%20Исаев,%20А.И.%20Мищенко,%20Е.Н.%20Шиянов.pdf) [in Russian].
 8. Tolocheck, V. (2005). *Sovremennaja psihologija truda*. Piter [in Russian].
 9. Shadrikov, V. D. (2002). *Problemy sistemogeneza professionalnoj dejatel'nosti*. Moskva: Logos [in Russian].